

МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕНЬ ВЗАЄМИН УКРАЇНИ ТА ТЮРКСЬКИХ ЦИВІЛІЗАЦІЙ

Вивчення цивілізаційних взаємин в історичному процесі є одною з актуальних тем історичних досліджень. З подальшим введенням до наукового обігу багатьох писемних джерел, що зберігаються в архівосховищах світу археологічних матеріалів, їхня проблематика значною мірою просувається від загальних побудов до все більшої конкретизації окремих сфер взаємин. Проте надзвичайно важливою для розгортання нового рівня історичних досліджень є розробка методологічних підходів до проблематики.

Розвиток людства, який на сьогодні означає послідовне існування множинності локальних цивілізацій, дозволяє розглядати історію як зміну поколінь локальних цивілізацій. Відповідно це означає і зміну складу, форм, зв'язків, що призводить до певних конфліктів [Кузык, Яковец 2006, 26]. Внаслідок цього порушується процес діалогу та взаємозбагачення, що можливо простежити на конкретних взаєминах, зокрема східнослов'янської цивілізації русичів та золотоординської цивілізації. З другого боку, перед дослідниками розгортається перспектива відстеження різних типів зіткнення локальних цивілізацій, які призводять, попри всі негативні фактори, до процесів діалогу та інтеграції. Такий приклад можливо побачити на тлі взаємин козацької та османської цивілізацій.

Втім розвиток нових методологічних побудов передбачає й аналіз попередніх тлумачень проблем взаємовідносин, які вже склалися в історіографії. Нові підходи до цього досвіду означають і більш глибоке пізнання думок попередників, які часом досить близько підходили до розуміння певних аспектів, випереджаючи час, і сьогодні у ретроспективному баченні збагачують наші знання та віддають належне попереднім етапам наукового вивчення проблематики, здобуткам та прорахункам видатних діячів науки у понад двохсотлітній період її розвитку.

Вже на початку історичної науки деякі загальні питання розвитку світу до цивілізації увійшли у праці В.І. Татищева, М.Я. Данилевського, М.П. Погодіна, В.Й. Ключевського та інших істориків. Втім аналіз конкретних історичних періодів, внеску різних народів у розвиток цивілізаційного процесу був ще далеким від втілення саме таких підходів до визначення та оцінки локальних цивілізацій.

Одним з яскравих прикладів тлумачення деяких значних тем історії Східної Європи є проблема монгольської навали і її наслідків в історії Русі. Протягом тривалого часу її розгляд був обмежений письмовими джерелами, переважно давньоруськими літописами. Але дуже часто на шляху до розв'язання проблематики були відзначені деякі питання, які знов поставили у проблематиці цивілізаційних взаємин вже на сучасному рівні знань.

Вихідною теоретико-методологічною позицією було те, що, як слушно зауважив О.В. Чернецов, "історики дожовтневого та радянського періодів дивилися на події монгольської навали переважно з одного боку – з боку постраждалих" [Чернецов 2003, 12].

Як відомо, історичні побудови та висновки з кінця XVIII – XIX ст. розгортаються навколо двох концепцій: визнання негативних або позитивних наслідків інвазії монголів. У разі негативної оцінки мова йде про повне запустіння Києва, міграцію всього населення на північ [Татищев 1962; Щербатов 1774; Карамзин 1992]. Ідея переселення набуває апогею у теорії "двох потоків" М.П. Погодіна, коли йдеться вже про зміну населення Подніпров'я і заселення його вихідцями з Карпат, а мешканців Київщини, навпаки, можна побачити нібито на території майбутньої Московської держави [Погодин 1856, 70–92]. Ця ж тема продовжується і В.Й. Ключевським. Можливо на інтуїтивному рівні, він побачив деякі зміни в історичному роз-

витуку Русі, опустив хронологічні межі запустіння Подніпров'я до XII ст. На думку В.Й. Ключевського, відбувається відтік населення і запустіння на теренах Київської, Переяславської і Чернігівської земель [Ключевський 1904, 347], але факт колонізаційних процесів не передбачав запустіння, про яке помилково стверджував історик. Останні відбувалися справді у XII – першій половині XIII ст., ще задовго до монголів, але внаслідок демографічного вибуху у ряді районів Південної Русі, бурхливого розвитку комплексного сільськогосподарства. Отже, В.Й. Ключевський робить висновок, що навала 1239–1240 рр. лише завершила процес, який розпочався на Русі ще до інвазії монголів, але внутрішні пружини цього процесу залишалися для нього нерозкритими. Відповіді на ці питання були отримані лише в другій половині XX ст., завдяки суцільному археологічному дослідженню районів найвищого сільськогосподарського розвитку, вивченню регіональної спеціалізації, рівня агротехніки та технологій. До того ж у XII – першій половині XIII ст. у сільськогосподарському обігу все ще залишалися староорні ґрунти, засвоєння вододілів не відбувалось, а могутні чорноземи лісостепу не могли ще бути засвоєні внаслідок відсутності відповідної орної техніки [Беляєва 1994, 68–70; 1999, 121–129; 2005, 32–37; Петрашенко 2005].

Особливості історичного процесу XII – першої половини XIII ст. з точки зору федеративної теорії побудови держави, здобуття доказів високого економічного розвитку руських земель стали більш відомими за результатами широких досліджень давньоруського міста, і насамперед за рахунок археологічних досліджень, до яких прилучився і значний загаль українських археологів на чолі з П.П. Толочком.

Однак сутність змін з точки зору цивілізаційного процесу, набуття таких рис, що характеризують його зламні моменти, переходу від однієї локальної цивілізації до іншої стала темою досліджень лише у XXI столітті, коли набули розвитку актуальні ідеї хронологічного збігу дії внутрішніх чинників історичного розвитку Русі та зовнішніх – монгольської навали [Макаров 2003, 10]. На матеріалах і Північної, і Південної Русі стали помітними паростки перехідного етапу

її цивілізаційного розвитку. Як відомо, цивілізаційний процес охоплює два основні етапи – становлення цивілізації, коли не всі її складові реалізувалися в суспільному розвитку, і розвиток цивілізації з її ритмами, злетами та падіннями, коли присутні всі її елементи.

Слід зазначити, що В.Й. Ключевський вкрай негативно ставився і до відносин Русі з тюркськими утвореннями, що існували на теренах Північного Причорномор'я до XVIII ст. включно. Вірогідно, його теоретичний поділ людства на культурні та некультурні народи заважав йому підійти без упереджень до визнання місця кочових народів у розвитку світової цивілізації. Незважаючи на те що в останні десятиліття XIX ст. в російській історіографії з'явилися блискучі ідеї його сучасника – В.Д. Смирнова, присвячені ролі Кримського ханства в історії України [Смирнов 1887], В.Й. Ключевський залишався на старих позиціях руської історіографії щодо оцінки кочових народів.

Хибні методологічні підходи до наслідків навали, що склалися в історіографії кінця XVIII–XIX ст., призвели до заперечення історико-культурної спадкоємності Русі-України і мали негативне значення для подальшого сприйняття України у цивілізаційному колі як локальної цивілізації східноєвропейського простору.

Концепція запустіння та зміни населення внаслідок монгольської навали викликала аргументовану критику істориків, філологів, етнографів, археологів (І.М. Болтін, С.М. Соловйов, М.О. Максимович, В.Б. Антонович, М.С. Грушевський та ін.).

Основою доказів було насамперед використання топоніміки, що збереглася ще з давньоруського часу на теренах руських земель, та дані мовознавства, що свідчили про спадкоємність населення до і після навали, представлені М.О. Максимовичем [Максимович 1876, 131–145]. Наприкінці XIX ст. ідея спадкоємності населення та культури на теренах Русі дістала своє підтвердження в археологічних картах В.Б. Антоновича [Антонович 1882; Антонович 1885]. Фактично збігалися з ідеями В.Б. Антоновича й погляди М.С. Грушевського, який також на значному джерельному матеріалі відстоював ідею спадкоємності Русі-України [Гру-

шевський 1891, 427–465; Грушевський 1905, 171–179, 191]. Використання методу порівняльного аналізу картографічних матеріалів, зокрема топоніміки, було плідним і надалі, в другій половині ХХ ст., але вже із застосуванням значного масиву археологічних пам'яток. Так, В.Й. Довженком був зроблений порівняльний аналіз топоніміки Подніпров'я, літописних і археологічних джерел, який ще раз засвідчив, що запустіння Подніпров'я після монгольської навали не сталося [Довженок 1978, 76–82]. На основі даних топоніміки, писемних і археологічних джерел В.Й. Довженком та П.П. Толочком були визначені три типи пам'яток другої половини ХІІІ–ХV ст. на теренах Південної Русі: повністю знищені навалюю; зруйновані, але відроджені населенням, яке частково або повністю вціліло; населені пункти, що не були зруйновані [Довженок, Толочко 1972, 48–50; Довженок 1975, 420–421; 1978, 76–82]. Висновки про продовження існування багатьох давньоруських міст та розбудову нових, отримані за даними джерела кінця ХІV ст. “Список міст далеких і близьких”, були підтверджені різними дослідниками у другій половині ХХ ст. та на початку ХХІ ст. [Тихомиров 1979, 83–137; Моця 2008, 35–40]. Остаточне підтвердження ідея спадкоємності знайшла в працях другої половини ХХ ст. завдяки археологічним розкопкам (С.О. Біляєва, В.Й. Довженок, Г.Ю. Івакін, М.П. Кучера, О.П. Моця, Р.С. Орлов, В.О. Петрашенко, П.П. Толочко та ін.).

Інший бік проблематики монгольської навали – це дискусія щодо її ролі та впливу на східнослов'янські землі на тлі становлення марксистської історичної науки у 20–30-х рр., концепції якої передбачали формаційний поділ історії людства замість цивілізаційного.

Слідом за істориками дорадянського часу переважна більшість радянських вчених 30–40-х рр. дотримувалися думки про негативні наслідки монгольської навали та наступного панування (Б.Д. Греков, В.В. Мавродін, В.Т. Пашуто, О.М. Насонов та ін.). У той же час спостерігається і прогресивна тенденція – відмовитися від спрощеного погляду на кочовиків як на ворожу зовнішню силу. Певним позитивним кроком, безперечно, було розуміння причин монгольської експансії як наслідку

внутрішніх політичних і соціально-економічних процесів розвитку раннього етапу держави Чингізидів. Це знайшло своє місце в працях відомого сходознавця Б.Я. Владимирцова, зокрема в роботі, присвяченій вивченню суспільного ладу монголів [Владимирцов 1934].

Особливо важливими у методологічному плані були розробки М.М. Козьміна щодо спільних рис монголо-османського феодалізму, в якому були присутні кочові й осілі суспільства [Козьмін 1934]. Це був певний прорив у сучасне розуміння закономірностей розвитку цивілізацій Сходу. Але його новаторська робота була забута на довгі роки, а її автор – репресований.

В історіографії 40–80-х рр. залишається визнання негативної ролі монголів в історії Русі (Б.Д. Греков, В.В. Каргалов, Л.В. Черепнін, О.Ю. Якубовський, а згодом і І.Б. Греков). Поряд з визнанням негативного характеру монгольського завоювання відчувається спроба глибинного осягнення взаємодії кочового й осілого способів існування, аналітичного вивчення історії імперії монголів. У той же час спостерігається реанімація деяких поглядів В.Й. Ключевського на роль кочовиків в історії Русі. Це відбувається на сторінках монографії В.В. Каргалова, що була присвячена аналізу зовнішньополітичних чинників її розвитку [Каргалов 1967].

Теоретичні основи формаційного підходу та погляд з точки зору осілих народів притаманні працям, які були присвячені безпосередньо кочовим суспільствам. Звернімо увагу на деякі методологічні позиції робіт видатних знавців культури їхніх народів. Яким же чином будеться сенс кочового життя, можливість цивілізаційного розвитку?

Археологічні матеріали, накопичені з пам'яток степів Євразії, зокрема і Півдня України, стали основою теоретичних побудов етапів розвитку тюркських спільнот, їхніх взаємозв'язків із землеробським населенням насамперед у працях 80-х рр. С.О. Плетньової та Г.О. Федорова-Давидова. На думку С.О. Плетньової, “симбіоз” кочового й осілого населення був абсолютно необхідний кочовикам і вигідний землеробам [Степи... 1981, 5]. За її висновками, економіка степовиків пройшла три стадії розвитку: від суцільного кочування

до кочування з постійними зимівниками, відділення та об'єднання окремих орд у військовий союз і надалі до перетворення зимівників у постійні поселення, тобто до втрати кочового способу існування [Степи... 1981, 6]. Зроблено висновки щодо культурного алгоритму номадів, пов'язаного зі способом життя та вторгненням у світ осілих народів. Так, на першому – другому етапах спостерігається культура кочовиків, що мала багато спільних рис з культурою номадів у місцях її формування. Військовий союз, створений для завоювання, – підкреслює С.О. Плетньова, – не міг створювати культуру. Але під час пограбувань інших народів вони захоплювали не лише землі, а й коштовності, престижні речі, що формувало певні смаки та нові уявлення про культуру [Плетньова 1981, 6]. Особливо важливим, на наш погляд, є висновок про те, що це було не просте успадкування та хаотичне нагромадження речей.

За загальною схемою, накресленою С.О. Плетньою, перетворення зимовищ у зимівники спонукало новоявлених землеробів до засвоєння найдосконаліших для того часу знарядь праці, найефективніших злаків, розведення садів, виноградарств, баштанів. Поєднання достатньо ефективного землеробства з напрацьованими століттями звичаями скотарського господарства дозволяє говорити про надзвичайно високий рівень осілих степовиків, об'єднаних на цій стадії розвитку в державні формування (імперії). Саме на цій економічній і політичній базі у поселеннях стрімко зростають ремесла: гончарство, ковальство, ювелірна справа тощо. Ремісники створюють нову матеріальну культуру, завжди значною мірою синкретичну, оскільки вона складається внаслідок злиття колишньої культури воїнів з культурою населення захопленої країни та під потужним впливом усіх сусідніх країн, з якими нова напівкочова держава мала активні та різноманітні зв'язки [Степи... 1981, 6]. Таким чином, С.О. Плетньова вважала, що формування матеріальної культури кочовиків напряму пов'язане з “осіданням на землю” [Степи... 1981, 5]. У наступних розробках, насамперед спеціальній монографії, вона приділила багато уваги саме пошуку історичних закономірностей розвитку кочових суспільств [Плетнева 1982].

Підсумки вивчення історичного розвитку Золотої Орди підведені Г.О. Федоровим-Давидовим [Степи... 1981, 229–236]. Автор абсолютно правильно підкреслив синкретизм культури золотоординських міст, що добре відомо за багатьма археологічними дослідженнями. Вона, безперечно, являє собою “суміш різних рис і традицій, запозичених завойовниками в підкорених народів, з елементами, що принесли монголи з глибин Центральної Азії” [Степи... 1981, 235]. У той же час, за висновком Г.О. Федорова-Давидова, “Монгольська навала була реакційним історичним явищем. Вона відкинула назад в історичному розвитку підкорені монголами народи, затримала їхній економічний і соціальний прогрес...” [Степи... 1981, 236]. Що стосується впливу навали на кочові народи степу, то автор визнає, що вона сприяла розвитку феодалних відносин у кочовому суспільстві, але в “цілому держава Золота Орда не мала історичних перспектив, була паразитичним наростом, який затримав хід історичного розвитку Східної Європи” [Степи... 1981, 236].

Погляд з точки зору осілого східноєвропейського суспільства у вищезгаданих працях не віддзеркалює інший бік медалі – можливість розвитку цивілізації кочових суспільств без втрати основ їхнього існування. У випадку з монголами він пролягав через створення держави Чингісхана та завойовницькі походи з метою розширення життєвого простору та збільшення багатств монгольської знаті за рахунок сусідів. Цей алгоритм руху кочових народів спостерігається на фінальній стадії первісності та на ранній стадії державності і є цілком закономірним явищем. Матеріальна культура кочових народів створюється в процесі формування та розвитку того способу життєдіяльності, який забезпечує їхнє існування, основу цивілізації народів степу. З другого боку, із завоюванням великих цивілізаційних осередків Північного Китаю, Середньої Азії, Поволжя, Закавказзя відбувається становлення синкретизму культури завойовників, які переймають надбання інших культур, що входять у своєрідну степову локальну цивілізацію, як це сталося із золотоординською цивілізацією.

Надзвичайно актуальними у методологічному аспекті є численні розробки ком-

плексу історичних питань М.Г. Крамаровського щодо ролі Золотої Орди в історії Європи, і зокрема Північного Причорномор'я [Крамаровський 1990, 66–68; 2003, 66–74; 2007, 116–118 та ін.]. Особливий інтерес викликає обґрунтування Золотої Орди як цивілізації, інтеграції надбань різних культур у її синкретичній культурі.

Але у конкретній ситуації спосіб життя, звичайно, був залежним від природних умов, у яких опинялися групи колишніх кочовиків. Так, в умовах природного середовища України татарське етнічне населення, яке різними шляхами опинилося в різних кутках України, змушене було пристосуватися до місцевих типів господарської діяльності. За визначенням Я. Дашкевича, соціальна структура татарського населення поділялася “на аристократію (земляни-шляхта), міщан (дрібні торговці, ремісники – чинбарі, ювеліри, ковалі, фурмани-візники), селян (хлібороби, городники), військових (татарські хоругви, т.зв. липки)” [Дашкевич 2005, 69].

Ще одним принципово важливим, на наш погляд, методологічним аспектом, який торкається тюркських народів і не лише залишається, а й набуває актуальності у сучасному світі, є погляд на Золоту Орду, а також на інші тюркські спільноти як на частину російської історії. Він виникає вже у першій третині XIX ст. у межах загальної теорії російської історіографії формування російської державності, поступового приєднання до європейської частини територій тюркських держав Поволжя, Сибіру й Алтаю. Таким чином, це погляд, по суті, не ззовні, а з внутрішнього боку.

У 20–30-ті рр. XX ст., з появою ідей євразійства, представники якого приділяли значну увагу проблемам співіснування кочових та осілих народів (Г.В. Вернадський, Н.С. Трубецької, П.М. Савицький, Г.В. Флоровський та ін.), поряд із шовіністичними поглядами на історичну перспективу Росії та її місію, штучну ізоляцію від західного світу були висловлені й цілком слушні думки щодо взаємодії цивілізацій, неможливості їхнього порівняння у плані більшого чи меншого розвитку, загрози втрати однієї з культур у разі повного запозичення ознак іншої, які не втратили актуальності й нині. У той

же час поглядам деяких представників євразійства, як, наприклад, Г.В. Вернадського, притаманне перебільшення значення монгольської історичної спадщини в історії Росії, позитивне ставлення до перемоги монголів, яку він трактував як “перемогу степу над лісом” [Вернадський 1927, 17].

Деякі висновки євразійців були певним чином доповнені розробками Л.М. Гумільова. Поряд з цілком слушними ідеями автора в галузі етнології відома його думка про нібито перебільшення наслідків монгольської навали та наступного панування монголів на Русі. Усі лихоліття, перенесені Руссю у XIII ст., він пояснював лише тим, що етапи розвитку не збіглися, і навіть диханням біосфери, помилково вважав, що завоювання не було, оскільки воно й не планувалося [Гумилев 1992, 341–342]. Дві соціально-економічні системи справді розійшлися в історичному часі, який віддавав перевагу одній перед іншою. Але високий рівень розвитку міст, ремесла та торгівлі значною мірою відбувся і за рахунок надбань багатьох завойованих цивілізацій, зокрема використання праці та досягнень руського ремісництва.

Розвиток історичного процесу в південноруських землях розглядається Л.М. Гумільовим як шлях від соціального контакту із степовими народами (печеніги, торки, половці, монголо-татари) до побудови єдиної господарської та етносоціальної системи, формування економіко-географічної єдності регіону [Гумилев 1992, 316–370]. П.П. Толочко звернув увагу на те, що думка Л.М. Гумільова про створення єдиної економічної системи має раціональне зерно, але занадто абсолютизована [Толочко 1999, 6–7]. На наш погляд, теоретично можна погодитися, що створення цілісної господарської системи, у якій землероби та кочовики становили обидві її сторони, не протистояли, а доповнювали один одного, могло бути певним способом розв'язання конфлікту між суспільствами з різними типами економіки і навіть різними цивілізаційними настановами. Але, як свідчать численні історико-археологічні дослідження, саме монголо-татарська навала ускладнила на певний час формування єдиної господарської системи, хоч і не знищила її перспектив.

Деякі ідеї євразійського напрямку на сучасному підґрунті дістають подальший

розвиток в історіографії, зокрема в працях деяких російських, казахських та інших сходознавців. Так, розробки євразійців, до яких належить і оцінка кочової імперії монголів, що увібрала інші етнічні спільноти в процесі захоплення степового світу, розглядаються як відображення одного з циклів існування держав євразійського степового простору [Тортика 2001, 100].

На сьогодні маємо констатувати, що певні прогнози євразійців здійснилися, як-от, наприклад, став недовговічним утопічний досвід створення великої комуністичної держави – Радянського Союзу. Багато ідей євразійців знов актуальні у концепціях розбудови майбутнього сучасної Росії [Кадырбаев 2010, 121–123].

Надзвичайний інтерес у плані новітніх методологічних розробок з точки зору цивілізаційного підходу викликає глибоке монографічне дослідження М.М. Крадіна та Т.Д. Скрынникової, присвячене історичному аналізу імперії Чингісхана на рівні сучасного розуміння кочівництва, його стадіального розвитку від первісності до цивілізації [Крадин, Скрынникова 2006]. Як свідчать результати фундаментальних досліджень, суспільства Сходу, зокрема кочові, не вписуються в ортодоксальну схему формаційного підходу [Крадин, Скрынникова 2006, 19].

До новаторських праць останніх років, побудованих на основі сучасних методологічних підходів до концептуальних проблем української історії, належить перше монографічне дослідження цивілізаційної історії України М.Є. Горелова, О.П. Моці та О.О. Рафальського, у якому запропоновано періодизацію історії України за цивілізаційним поділом [Горелов, Моця, Рафальський 2006].

В історії України важливе місце посідає й інша тема, яка вимагає фундаментального вивчення з точки зору аналізу цивілізаційного розвитку та міжцивілізаційних контактів: Україна та Османська імперія. З точки зору цивілізаційного підходу порівняльні дослідження двох різних тюркських цивілізацій, Золотої Орди та Османської імперії, що увійшли в історію України, свідчать про суттєві відмінності цих локальних цивілізацій та їхніх взаємин зі східнослов'янськими цивілізаціями Ук-

раїни – цивілізацією русичів та козацькою (українською) цивілізацією.

Якщо Монгольська імперія займала східний бік Євразії, найбільш західними районами якої були землі до Дунаю, то Османська імперія включала території, що були розташовані в Азії, Африці, Південній, Центральній та Східній Європі. На відміну від пріоритету транзитної торгівлі від Китаю до Італійського узбережжя, тут, крім яскраво виражених торговельних ознак, входили значні масиви осілого населення і колоній та метрополії з аграрним і ремісничим обличчям, зокрема балканського та центральноєвропейського типу, культури яких не розчинилися в Османській імперії, а існували паралельно з османською. Що стосується останньої, то, маючи у витоках синкретичну основу, вона була творінням османів, турецькою культурою, мала суттєві інтеграційні впливи на культури територій як Сходу, так і Заходу.

Дослідження та визнання таких впливів мало місце ще наприкінці XIX ст. у працях Д.І. Яворницького, присвячених історії українського козацтва у контексті україно-тюркських взаємин у військово-політичній, економічній, культурній, релігійній сферах життя. Д.І. Яворницький порушив питання про постійні та різнобічні контакти українського козацтва з татарськими козаками на тлі промислової діяльності, коли вони поступово “засвоювали як окремі слова, так і костюм, озброєння”, військово мистецтво тощо [Яворницький 1990, 14].

У 20-ті роки XX ст. надзвичайно важливою подією для розвитку історичних досліджень, привнесення нових творчих ідей щодо відносин турецької та східнослов'янської спільноти стала фундаментальна праця А.Ю. Кримського “Історія Туреччини”. Одна з основних тем книги – слов'янський чинник у межах Османської імперії. Саме А.Ю. Кримським було вперше порушено надзвичайно важливе питання про вплив слов'янської культури, мови, “навіть напівофіційної”, а з ними – й український вплив на Османську імперію [Кримський 1996, 11]. Він вважав, що це сталося через її політичну та релігійну толерантність.

Питання взаємовідносин України й Османської імперії та їхні оцінки з позицій сьогодення все більше привертають увагу сучасних українських істориків (Я.Р. Дашке-

вич, О.І. Галенко, В.І. Сергійчук, Т.В. Чухліб, Т.А. Якубова та ін.). Слід відзначити думку О.І. Галенко щодо необхідності дослідження українсько-турецьких відносин “в рамках широкого контексту взаємодії степової та осілої землеробської цивілізацій”. Викликає інтерес і висновок автора, що саме Україна, яка зберегла джерела степової культури, є скарбницею турецької культури [Галенко 2011, 253].

Надзвичайно важливою у методологічному плані є позиція Я.Р. Дашкевича про два дзеркально відображені явища історичного процесу. Він засвідчує: “Турецький фактор виникає одночасно з оформленням Запорозької Січі як нового елементу військово-політичних реалій, що встановились на степовому кордоні між Європою та Азією в середині XVI ст.”. Цей “геополітичний фактор вимагав вивчення між Січчю та Портою” [Дашкевич 2004, 61].

Але в історичному контексті, на думку Я.Р. Дашкевича, більш загрозливим основам козацької цивілізації були дії третьої сторони – польської латинської цивілізації. Тому формування протурецьких тенденцій в Україні охоплювало різні соціальні прошарки суспільства, торкалося вищих осіб козацького стану, як-от гетьмани України, і насамперед Богдан Хмельницький. Стимулювала зростання проосманської орієнтації і жорстка поведінка Московщини. Переконливий перебіг історичних подій, наведених Я.Р. Дашкевичем [Дашкевич 2004, 66], як-от васалітет автономної держави на теренах України протягом тридцяти років, з 1669-го по 1699 рік, дружні акції Османської імперії стосовно І. Мазепи, П. Орлика, визнаного володарем України султаном Ахметом III, і, нарешті, Хотинська рая, до якої прямували українські політичні біженці, перехід козаків на службу турецького паші Очакова не лише підтверджують протурецькі настрої як політичний бік проблеми взаємин, а й засвідчують можливості інтеграційних процесів у матеріальній культурі. Останні стали предметом спеціального вивчення колективу вчених (С.О. Біляєва, Ю.В. Болтрик, І.В. Карашевич, О.Є. Фіалко та ін.) в останні десятиліття XX – на початку XXI ст. як частина міжцивілізаційних контактів.

Археологія османського прикордоння практично зароджується в останні десятиліття XX ст. не лише в Україні, а

й за кордоном. Перші ґрунтовні висновки отримані лише на початку XXI ст. у першому у світі фундаментальному монографічному дослідженні, окремий розділ якого присвячено Аккерманській фортеці (Білгород-Дністровський) за результатами археологічних досліджень останніх років [Ostapchuk, Biliaieva 2009, 137–170]. У методологічному плані важливе місце в роботі посідає порівняльний аналіз комплексу матеріальної культури Аккермана османського періоду з пам’ятками Егейсько-Середземноморського регіону, що дозволяє глибше увійти в проблематику цивілізаційного розвитку османської периферії як одного з джерел найближчого культурного впливу.

Треба відзначити, що дослідження в Україні почали спрямовуватися на методологічні позиції цивілізаційного підходу, в той час коли на Заході дістала розвиток історична археологія, яка була скерована на отримання соціального зрізу матеріальної культури у будь-який хронологічний проміжок часу [A Historical Archaeology... 2000].

Цивілізаційний підхід прийшов на зміну формаційному підходу, що виходив з примату економіки в структурі суспільства і водночас недооцінював соціокультурну сферу [Кузык, Яковец 2006, 12–26]. Проте треба відзначити, що на сьогодні не існує єдиного визначення, що таке цивілізація, недостатньо розроблені критерії виділення локальних цивілізацій. Так, теоретик цивіліграфії Є.Б. Черняк вважає, що “цивілізація – це саморушна цілісна система, яка охоплює одну або декілька соціоетнічних спільнот або й усе людство у цілому” [Черняк 1996, 71]. На його думку, локальна цивілізація створюється на основі одного або декількох етносів, включає райони з порівняно однаковим рівнем господарського розвитку, має переважно прибічників однієї релігії, складається з людей, пов’язаних спільною історичною долею, спільною культурною спадщиною” [Черняк 1996, 184]. Таким структурам відповідають локальні цивілізації території України. Надзвичайно важливим у дослідженні взаємодії цивілізацій є врахування дії закону історичної кореляції, завдяки чому відбувається швидке підтягування рівня одних цивілізаційних структур до інших [Черняк 1996, 742]. Наслідки або певні дії

таких процесів можливо простежити й на основі археологічних досліджень широкого хронологічного діапазону.

Культурні надбання державних утворень, що існували на території України, склали органічний симбіоз, “унікальну можливість акумулювати у своїй цивілізаційній моделі

не тільки все краще, що було напрацьовано нацією протягом її існування, а й найліпші зразки цивілізаційного досвіду інших держав світу” [Горелов, Моця, Рафальський 2006, 15–16]. Це повною мірою стосується й історії таких цивілізаційних осередків, як Золота Орда та Османська імперія.

ЛІТЕРАТУРА

- Антонович В.Б. Киев, его судьба и значение с XIV по XVI ст. (1362–1569) // *Киевская старина*. 1882. Т. 1.
- Антонович В.Б. *Монографии по истории Западной и Юго-Западной России*. Киев, 1885.
- Беляева С.А. К изучению систем земледелия Южной Руси IX–XIV вв. // *Археология и история Юго-Востока Древней Руси*: материалы науч. конф. Воронеж, 1994.
- Беляева С.А. О некоторых региональных особенностях формирования комплексного сельского хозяйства в лесостепной полосе Древней Руси // *Евразийская степь в эпоху металла*. Воронеж, 1999.
- Біляева С.О. Актуальні проблеми моделювання системи сільського господарства Південної Русі X–XIII ст. // *Наукові записки з української історії*. Вип. 16. Переяслав-Хмельницький, 2005.
- Болтин И.Н. Примечания на историю древняя и нынешняя России господина Леклерка. Т. 2. Санкт-Петербург, 1788.
- Владимирцов Б.Я. *Общественный строй монголов: монгольский кочевой феодализм*. Ленинград, 1934.
- Грушевский М.С. *Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV ст.* Киев, 1891.
- Грушевський М.С. *Історія України-Русі*: В 5 т. Т. 3. Львів, 1905.
- Гумилев Л.Н. *Древняя Русь и Великая степь*. Москва, 1992.
- Дашкевич Я.Р. Протурецька орієнтація XVI–XVII ст. в Україні та міжнародні відносини // *Україна – Туреччина: минуле, сучасне та майбутнє*. Київ, 2004.
- Дашкевич Я.Р. Седентаризація татар на українських землях у XIV–XVIII ст. Проблеми дослідження // IX Сходознавчі читання А. Кримського. Тези доповідей міжнародної наукової конференції. Київ, 1–2 червня 2005 р. Київ, 2005.
- Довженок В.Й. Киев и Южная Русь в эпоху феодальной раздробленности / Довженок В.Й., Толочко П.П. // *Результаты полевых исследований 1970–1971 гг. на территории Украины: тезисы пленер. і секційних доп.* Одеса, 1972.
- Довженок В.Й. Среднее Поднепровье после татаро-монгольского нашествия // *Древняя Русь и славяне*. Москва, 1978.
- Кадырбаев А.Ш. Россия и тюркские народы в концепции евразийцев // *Тезисы VII Съезда российских востоковедов*. Звенигород, 13–16 сентября 2010 г. Бюлетень. Вып. 19. Москва, 2010.
- Карамзин Н.М. *История Государства Российского*: В 8 т. Т. 4. Москва, 1992.
- Каргалов В.В. *Внешнеполитические факторы развития феодальной Руси. Феодальная Русь и кочевники*. Москва, 1967.
- Ключевский В.О. *Курс русской истории*. Санкт-Петербург, 1904.
- Козьмин Н.Н. *К вопросу о турецко-монгольском феодализме*. Иркутск, 1934.
- Крамаровский М.Г. Парадигма “Восток – Запад” в культуре Северного Причерноморья XIII–XV вв. // *Проблемы истории и археологии Нижнего Поднепровья*. Белгород-Днестровский, 1990. Ч. 1. История.
- Крамаровский М.Г. Великая Орда Златая // *Родина. Средневековая Русь*. 2003. № 11.
- Крамаровский М.Г. Золотая Орда как цивилизация // *Birinci uluslararası Avrasya arkeoloji kongresi. Bildiri Özetleri*. Fıcea 2007, 21–24 Mayıs 2007. İzmir, 2007.
- Кузык Б.Н., Яковец Ю.В. *Цивилизации: теория, история, диалог, будущее*: В 2 томах. Т. 1, Москва, 2006.

Макаров Н.А. Русь в XIII веке: характер культурных изменений // Русь в XIII веке. Древности темного времени. Москва, 2003.

Максимович М.А. Собрание сочинений. Т. I. Киев, 1876.

Моця О.П. “Список русских мест далеких и близких” в контексті східноєвропейської історичної ситуації в післямонгольську добу // Стародавній Іскоростень і слов’янські гради: зб. наук. праць. Коростень, 2008.

Петрашенко В.А. Древнерусское село (по материалам поселений у с. Григоровка). Киев, 2005.

Плетнева С.А. Кочевники средневековья: поиски исторических закономерностей. Москва, 1982.

Погодин М.П. Записка о древнем языке русском (Письма к И.И. Срезневскому) // Изв. Отд-ния рус. языка и словесности Акад. наук. 1856. Ч. 5, вып. 2.

Смирнов В.Д. Крымское ханство под верховенством отоманской Порты до начала XVIII в. Санкт-Петербург, 1887.

Соловьев С.М. Российская история с древнейших времен. Кн. 2. Москва, 1960.

Степи Евразии в эпоху средневековья // Археология СССР: В 20 т. Москва, 1981.

Татищев В.М. История Российская с самых древнейших времен. Т. I. Москва – Ленинград, 1962.

Тихомиров М.Н. “Список русских городов дальних и ближних” // Русское летописание. Москва, 1979.

Федоров-Давыдов Г.А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. Москва, 1966.

Толочко П.П. Кочевые народы степей и Киевская Русь. Киев, 1999.

Чернецов А.В. К проблеме оценки исторического значения монголо-татарского нашествия как хронологического рубежа // Русь в XIII веке. Древности темного времени. Москва, 2003.

Черняк Е.Б. Цивилиография. Наука о цивилизациях. Москва, 1996.

Горелов М.С., Моця О.П., Рафальський О.О. Цивілізаційна історія України. Київ, 2006.

Щербатов М.М. История Российская от древнейших времен. Т. 3. Санкт-Петербург, 1774.
A Historical Archaeology of the Ottoman Empire: Breaking New Ground, edited by Uzi Baram and Linda Carrol. Kluwer Academic / Pirenum Publishers. New York, 2000.

Bilyayeva S. Ostapchuk V. The Ottoman Northern Black Sea Frontier: the View from a Historical and Archaeological Project // The Frontiers of the Ottoman World. In ed. Andrew Peacock, British Institute at Ankara and Oxford University Press, New York Proceedings of the British Academy. 2009. № 156.